

MONITOROWANIE RUTYNOWYCH REALIZACJI PROGRAMU PROFILAKTYKI ALKOHOLOWEJ „PROGRAM DOMOWYCH DETEKTYWÓW”

Krzysztof Bobrowski

Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”
Zakładu Promocji Zdrowia Psychicznego
Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

MONITORING OF THE ROUTINE IMPLEMENTATION OF THE ALCOHOL PREVENTION PROGRAM: “HOME DETECTIVES PROGRAM”

ABSTRACT – This paper presents the results of routine implementations of alcohol prevention program – Home Detectives Program – designed for the fourth or fifth grade pupils and their parents. Realization of program elements, significant obstacles to program realization, program reception by its implementers and participants were analysed. The quality of routine implementations was judged in accordance to standards, which were determined in earlier studies as crucial to the effectiveness of the program. Monitoring procedure had a stepwise character. Basic data on the course of the program were collected from the questionnaires filled by program coordinators, who in turn were putting together data from the surveys conducted among the teachers running the program in their classrooms. The teachers gathered their information from the short, anonymous questionnaires, given to their pupils immediately after termination of the program. The data obtained from 83 coordinators encompassed 370 classes (8262 pupils), which represented 65 to 84 percent of the classes where implementation was planned. The fourth and fifth grade classes were represented in more or less equal numbers, and about one third of the classes were from the rural area schools.

It was found that the monitored routine implementations of the program were successful in achieving desired standards and their quality was similar to the one achieved in the 1998 study, which proved to have a high degree of effectiveness among the pupils. The quality of implementation proved to be higher among the fourth graders than in the fifth grade classes, according to the most of indicators analysed, and it depended only in a very small degree on the type of environment (village – small town – large city). Regardless of the overall positive results for the whole group, it was found that in 16% of the classes there had been serious obstacles to proper implementation of the program. In addition, in about 22% of the classes at least one of the standards had not been achieved. The results confirmed that the program may be successfully implemented in different environments in the fourth as well as in the fifth grade classes.

The value of these results is somewhat diminished by the fact that the monitoring scope was not complete (missing data), and that the monitoring was conducted by the implementers of the program.

Key words: monitoring, process evaluation, school-based prevention, alcohol.

WSTĘP

Zbieranie danych na temat realizacji programu stanowi podstawę dla różnego typu badań ewaluacyjnych i określane jest w literaturze jako „monitorowanie” lub „ewaluacja procesu” (4, 12). Monitorowanie programu, według Amerykańskiego Stowarzyszenia Badań Ewaluacyjnych, „sprawdza zgodność z zakładanymi celami, analizuje wykonane usługi, liczy klientów” (10). Europejscy eksperci (12) posługują się podobną definicją: monitorowanie to „dokładny opis działań programowych: Co zrobiono? Dla jak wielu uczestników? Czy elementy programu były czytelne, możliwe do wykonania? Jaki był odbiór ze strony uczestników?”

Cele i metody zbierania danych na temat realizacji programu zależą od etapu, na jakim znajduje się proces jego konstrukcji (2,13). Gdy program jest w fazie opracowywania, badania pilotażowe jego realizacji służą głównie temu, by nadać mu właściwy kształt. Dużą użyteczność mają wtedy badania jakościowe. W takim przypadku mówi się o formatywnej funkcji ewaluacji (4, 10). Jeżeli natomiast program jest już dobrze przygotowany, istotna staje się przede wszystkim ocena korzyści (wyników), jakie może program przynieść, czyli „ewaluacja wyników” (4), inaczej określana jako „ewaluacja konkluzywna” (10). Monitorowanie programu pełni wtedy głównie funkcję kontrolną, służy sprawdzeniu, czy program przeprowadzono zgodnie z założeniami. Niedostatki w realizacji mogą bowiem zaowocować niższą skutecznością programu. Potwierdzają taką zależność przeglądy badawcze wyników programów (metaanalizy), w których jednym z analizowanych aspektów była jakość realizacji oddziaływań (5, 11).

Ostatnia faza procesu prowadzącego do wdrożenia programu profilaktycznego o potwierdzonej skuteczności to rutynowa realizacja (13). Bardzo ważnym celem monitorowania na tym etapie jest sprawdzenie, czy realizacja nie odbiega od standardów określonych przez autorów programu. Jeśli standardy są spełnione, można przypuszczać, że upowszechniany program zachowuje także swoją określoną skuteczność.

Trwający trzy lata i złożony od strony badawczej proces doprowadził do szerokiego upowszechnienia w kraju programu profilaktyki alkoholowej dla uczniów klas czwartych lub piątych i ich rodziców – Programu Domowych Detektywów (PDD). Prowadzono ewaluację formatywną (8), której celem była adaptacja amerykańskiego programu „Slick Tracy Home Team” (14). Badania skuteczności połączone z wnikliwym monitorowaniem realizacji potwierdziły występowanie szeregu zakładanych, bezpośrednich efektów programu (9). Okazało się, że program wpłynął na ograniczenie wzrostu częstości picia alkoholu i palenia papierosów przez uczniów. Korzystne zmiany dotyczyły także szeregu zmiennych pośredniczących: intencji picia alkoholu w przyszłości, prowadzenia rozmów z rodzicami na tematy związane z pićm alkoholu i paleniem papierosów oraz wiedzy na temat skutków picia alkoholu.

Przeprowadzone badania pozwoliły także na scharakteryzowanie relacji pomiędzy jakością realizacji programu a jego skutecznością. Na tej podstawie możliwe było określenie standardów realizacji PDD (7), czyli takich minimalnych wartości podstawowych wskaźników jakości realizacji programu, których spełnienie powinno przynieść określone profilaktyczne efekty.

Niniejszy artykuł prezentuje najważniejsze wyniki monitorowania rutynowej realizacji Programu Domowych Detektywów, a przede wszystkim jest próbą odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu rutynowa realizacja spełniła określone standardy jakości.

Charakterystyka realizacji programu

W podręczniku dla nauczycieli – realizatorów można znaleźć wyczerpujący opis Programu Domowych Detektywów (1). Najważniejsze informacje o jego założeniach, organizacji i tematyce zawarte są także w kilku publikacjach prezentujących prace badawcze, dotyczące adaptacji oraz oceny skuteczności programu (7, 8, 9). Głównym celem programu jest opóźnienie momentu inicjacji alkoholowej, a jeśli już miała ona miejsce – ograniczenie częstości picia alkoholu przez młodzież.

Na rutynową realizację PDD, trwającą łącznie około 10 tygodni, składa się kilka podstawowych elementów (rycina 1). Program rozpoczyna spotkanie dla rodziców organizowane w szkole, którego celem jest uzyskanie akceptacji rodziców dla propozycji przeprowadzenia programu. Rodzice, którzy nie uczestniczyli w spotkaniu, otrzymują pisemną informację o perspektywie przeprowadzenia programu profilaktyki alkoholowej w klasie ich dziecka i zachęceni są do aktywnego w nim udziału. Zgoda (lub brak sprzeciwu) ze strony rodziców umożliwia nauczycielowi rozpoczęcie realizacji kolejnych elementów programu.

W klasie uczniowie wybierają liderów, którzy następnie są przygotowywani przez nauczyciela do prowadzenia fragmentów profilaktycznych zajęć w klasie i zachęcania swoich kolegów do aktywnego udziału w programie.

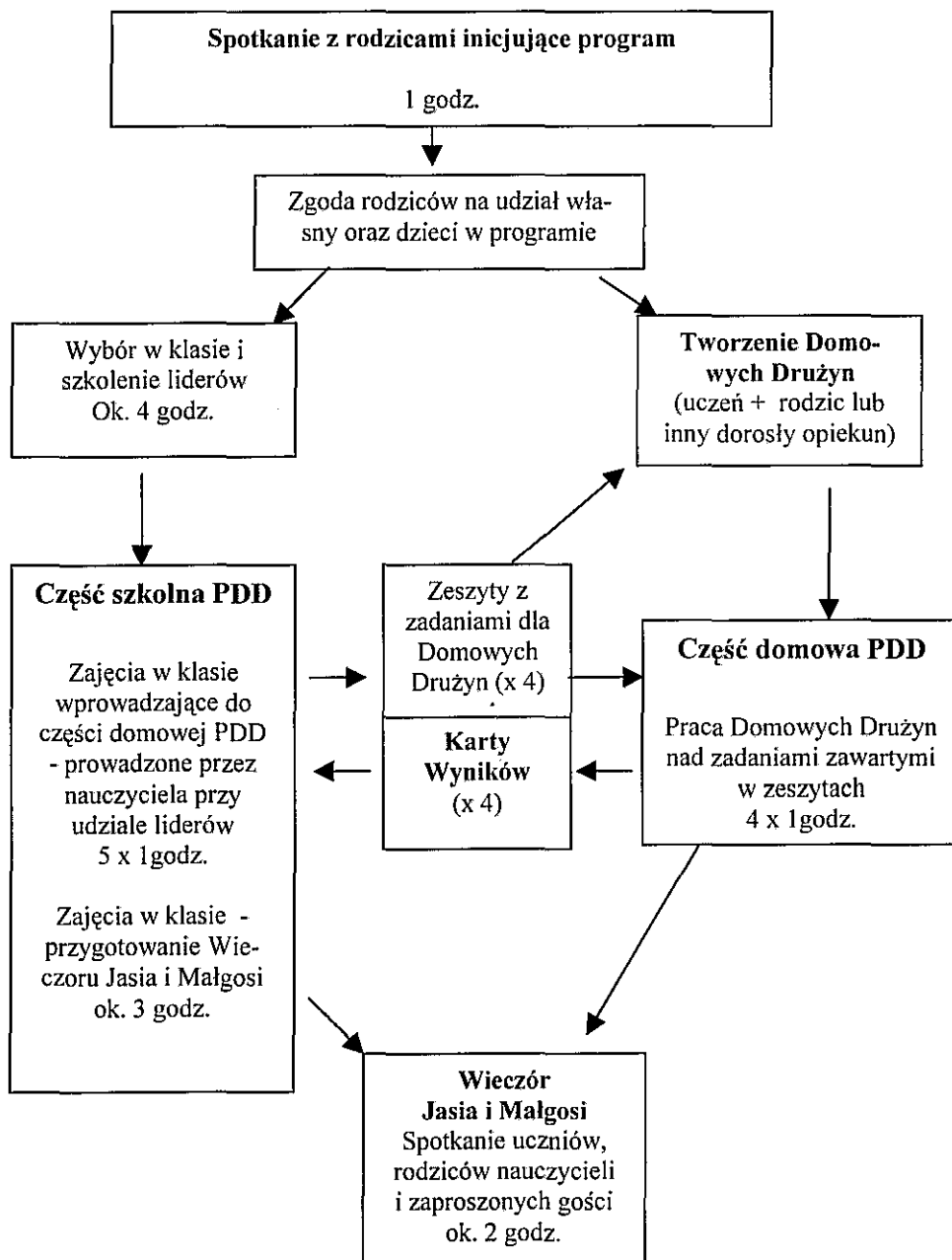
Część szkolna i domowa programu są ze sobą ściśle powiązane. Zajęcia prowadzone przez nauczyciela i liderów wprowadzają uczniów w tematykę kolejnych czterech zeszytów przeznaczonych do wspólnej pracy Domowych Drużyn, tworzonych przez uczniów i rodziców (lub innych dorosłych opiekunów). Domowe Drużyny czytają każdy zeszyt, wykonują opisane w nim zadania, a następnie wypełniają dołączoną do zeszytu Kartę Wyników. Potwierdza ona wykonanie zadań przez Drużynę i przekazywana jest przez ucznia nauczycielowi. Część domowa programu ma ułatwić rodzicom rozmowy z dziećmi na tematy związane z piciem alkoholu i wzmocnić takie zachowania i postawy rodziców, które mogą potencjalnie chronić dzieci i ograniczyć próby sięgania po alkohol.

Program kończy Wieczór Jasia i Małgosi – spotkanie uczniów, rodziców, nauczycieli i zaproszonych gości. Uczniowie organizują dla gości zabawy, prezentują prace związane z treścią programu, jakie przygotowali specjalnie na tę okazję w trakcie zajęć w klasie. Jeśli kilka klas z terenu szkoły uczestniczy w programie, wtedy zalecana jest wspólna realizacja przynajmniej części Wieczoru Jasia i Małgosi.

Pomyślna realizacja programu w dużej mierze zależy od aktywnego w nim udziału uczniów i rodziców. Dlatego motywowanie do udziału w programie obecne jest zarówno w spotkaniu z rodzicami, jak i w zajęciach w klasie czy pracy Domowych Drużyn (Karty Wyników). Temu celowi służy także organizowanie drobnych upominków dla uczniów, którzy potwierdzili realizację zadań przez swoje Domowe Drużyny.

Należy także w tym kontekście wspomnieć o istotnej roli pedagogów szkolnych. Ich ważnym zadaniem jest pomoc tym uczniom, którzy mają trudności z utworzeniem

Domowej Drużyny. Ponadto pedagog zajmuje się koordynacją programu na terenie szkoły wtedy, gdy program jest przeprowadzany w kilku klasach. Do jego zadań należy także monitorowanie realizacji programu.

Ryc. 1 Schemat realizacji Programu Domych Detektywów.

Procedura upowszechniania programu

Oferta realizacji programu adresowana jest przede wszystkim do samorządów lokalnych. Obejmuje dystrybucję materiałów niezbędnych do realizacji programu i prowadzenie 8-godzinnych szkoleń dla kilkunastoosobowych grup nauczycieli i pedagogów szkolnych. Nasi lokalni partnerzy zajmują się organizacją szkoleń: między innymi rekrutacją uczestników, informowaniem ich o celach i założeniach programu, przygotowaniem odpowiedniego miejsca na szkolenie, itp.

Szkolenia prowadzone są według określonego programu (3) przez zespół osób z naszej Pracowni oraz współpracującą z nami kilkunastoosobową kadrę instruktorów. Jej trzon stanowi grupa absolwentów Podyplomowego Studium – „Profesjonalnej Szkoły Profilaktyki Szkolnej i Rodzinnej” o dużym praktycznym doświadczeniu w prowadzeniu różnego typu działań profilaktycznych, a w tym szkoleń dla nauczycieli. Przygotowanie instruktorów do prowadzenia szkoleń w ramach Programu Domowych Detektywów obejmowało między innymi etap bezpośrednich doświadczeń w realizacji programu. Kadra instruktorów odegrała bardzo ważną rolę w upowszechnianiu programu organizując pierwsze grupy szkoleniowe w różnych miejscach w kraju i pośrednicząc w kontaktach z lokalnymi samorządami.

Bardziej szczegółowa charakterystyka procedury upowszechniania programu oraz jej efektywności stanowi przedmiot osobnego opracowania.

MATERIAŁ I METODA

Monitorowanie rutynowych realizacji Programu Domowych Detektywów miało dać odpowiedź na następujące pytania:

- a) Czy zrealizowano podstawowe elementy programu?
- b) Jakie istotne przeszkody utrudniały realizację?
- c) Czy jakość realizacji programu spełniła wyznaczone standardy?

Dotychczas znana była jedynie charakterystyka realizacji programu w kilkunastu klasach, głównie piątych, ze szkół w Warszawie (9). Natomiast rutynową realizację programu prowadzono w różnych środowiskach, zarówno w klasach czwartych jak i piątych. W związku z powyższym sformułowano kolejne pytania badawcze:

- d) Czy jakość realizacji była lepsza w klasach czwartych czy piątych?
- e) Czy typ środowiska (wiejskie - miejskie), w którym wdrażany był program, miał znaczenie dla jakości jego realizacji?

Procedura monitorowania realizacji programu

Monitorowanie jest stałym elementem szkolenia przygotowującego nauczycieli i pedagogów do realizacji Programu Domowych Detektywów. Wszyscy uczestnicy otrzymują trzy rodzaje ankiet, przeznaczonych dla: uczniów, nauczycieli prowadzących program oraz koordynatorów. Procedura zbierania danych na temat przebiegu programu ma charakter kaskadowy.

Zadaniem nauczycieli prowadzących program jest przeprowadzenie w klasie, w ciągu około tygodnia od zakończenia programu, anonimowej, składającej się

z trzech pytań ankiety. Dotyczy ona oceny programu przez uczniów. Następnie nauczyciel sam wypełnia przeznaczoną dla niego ankietę, która zawiera 31 szczegółowych pytań na temat przebiegu wszystkich elementów programu oraz ich oceny. W ankiecie tej odnotowuje także odpowiedzi uczniów na pytanie o ich zadowolenie z uczestniczenia w programie (5-punktowa skala odpowiedzi od „bardzo zadowolony” do „bardzo niezadowolony”). Wypełnioną ankietę nauczyciel przekazuje koordynatorowi.

Zadaniem koordynatorów programu, którymi są najczęściej pedagodzy szkolni, jest wypełnienie przeznaczonych dla nich ankiet, w oparciu o niektóre dane z ankiet otrzymanych od wychowawców. W ten sposób powstaje zestawienie danych na temat realizacji programu w poszczególnych klasach z jednej szkoły. Zdarzało się, jeżeli program obejmował kilka szkół, że powstawały zbiorcze zestawienia danych, dla wszystkich klas, z różnych szkół z danego terenu. Ankiety koordynatorów z reguły wysyłane były faksem lub pocztą do naszej Pracowni.

Przedstawiona powyżej procedura monitorowania programu umożliwia ocenę jego realizacji i uzyskanie informacji zwrotnej wielu osobom ze środowiska lokalnego zaangażowanym w organizację i przeprowadzenie programu.

Wskaźniki jakości realizacji programu

Trzy podstawowe wskaźniki jakości realizacji i odpowiadające im standardy zostały określone na podstawie wyników badań przeprowadzonych w 1998 roku, poprzedzających szersze upowszechnianie programu. Analizowano w nich związek pomiędzy jakością realizacji a skutecznością oddziaływań profilaktycznych (7). W całej grupie uczestniczącej w programie (10 klas piątych) zidentyfikowano występowanie szeregu zakładanych, bezpośrednich efektów programu. Nie stwierdzono jakichkolwiek efektów programu w podgrupie (3 klasy), w której występowały poważne trudności i niedociągnięcia w realizacji PDD. Z kolei w podgrupie klas o poprawnej realizacji (7 klas) wyniki skuteczności programu były jeszcze lepsze niż w całej badanej grupie. Obie podgrupy klas najlepiej, pod względem poziomu realizacji programu, różnicowały trzy wskaźniki, które w konsekwencji określono jako „podstawowe wskaźniki jakości realizacji programu”:

- odsetek uczniów zadowolonych z uczestniczenia w PDD (standard to ponad 60%);
- odsetek uczniów, którzy aktywnie pracowali wraz ze swoimi opiekunami w części domowej programu, co potwierdzało oddanie 3 lub 4 Kart Wyników (standard to ponad 80%);
- odsetek uczniów, którzy przybyli z rodzicami lub innym dorosłym opiekunem na Wieczór Jasia i Małgosi (standard to ponad 50%).

Odpowiadające poszczególnym podstawowym wskaźnikom standardy realizacji programu (podane wyżej w nawiasach) zostały określone na takim poziomie, który wiązał się z potwierdzoną w badaniach, określoną skutecznością oddziaływań profilaktycznych.

Ocenę jakości rutynowych realizacji przeprowadzano sprawdzając, czy obliczone wartości podstawowych wskaźników:

- mieszczą się w granicach standardów;
- różnią się znacząco od wartości wskaźników obliczonych na podstawie badań poprzedzających wdrożenie programu, przeprowadzonych w 10 piątých klasach z warszawskich szkół (7); porównanie to obejmowało tylko część zbadanych rutynowych realizacji, z podobnej populacji – tylko piąte klasy z dużych miast w Polsce (Warszawa, Wrocław i Rzeszów).

Dokonano także oceny jakości realizacji programu w poszczególnych klasach. W tym celu sprawdzono, czy w każdej z klas objętych rutynową realizacją były spełnione bądź niespełnione poszczególne standardy. Na tej podstawie można było obliczyć, w jakim odsetku klas spełnione były poszczególne standardy, a także w jakim odsetku klas jakość realizacji programu osiągała wszystkie trzy standardy jednocześnie. Były to więc w sumie cztery kolejne wskaźniki jakości realizacji programu.

Narzędzia badawcze

Ankieta przeznaczona dla koordynatora była podstawowym narzędziem w opisywanych badaniach. Zawierała 6 pytań dotyczących ogólnej charakterystyki przebiegu programu w opisywanej grupie klas:

- pytanie o liczbę klas, w których wystąpiły istotne przeszkody w realizacji programu; koordynatorzy proszeni byli o krótki opis tego, na czym te przeszkody polegały.
- cztery pytania o istotne aspekty organizacji programu: w tym trzy pytania pozwalające określić liczbę klas, w których Wieczór Jasia i Małgosi organizowany był wspólnie z innymi klasami, w całości lub częściowo wspólnie; jedno pytanie o liczbę klas, w których uczniowie otrzymywali drobne upominki;
- pytanie o stopień zadowolenia koordynatora z uczestniczenia w realizacji PDD, z pięciopunktową skalą odpowiedzi – od „bardzo zadowolony” do „bardzo niezadowolony”;

Na drugą część ankiety składało się w sumie 11 pytań, które charakteryzowały realizację programu w każdej z poszczególnych klas. Jedno pytanie dotyczyło liczby zajęć zrealizowanych zgodnie z programem. Dwa pytania poświęcono ocenie ze strony nauczycieli, na ile udane były spotkania z rodzicami i Wieczór Jasia i Małgosi. Pozostałe pytania dotyczyły frekwencji uczniów lub rodziców uczestniczących w określonych elementach programu, liczby oddawanych przez uczniów Kart Wyników i liczby uczniów zadowolonych bądź niezadowolonych z udziału w programie.

Badane grupy

W okresie od stycznia 2000 roku do kwietnia 2001 roku przeprowadzono szkolenia 50 grup nauczycieli i pedagogów szkolnych. Dane na temat realizacji programu przysłano z 33 grup szkoleniowych (66% grup), pisemne informacje o odroczeniu realizacji przez wszystkich uczestników otrzymano z 6 grup., a brak jakichkolwiek danych na temat realizacji stwierdzono w przypadku 11 grup (22%).

W sumie udało się zgromadzić ankiety od 73 koordynatorów programu i 10 nauczycieli. Zawierały one informacje o tym, jak przebiegał program w 370 klasach.

Nie jest prosta odpowiedź na pytanie o to, jak dużą częścią danych dysponujemy. Nie znamy bowiem dokładnie całkowitej liczby klas, w których program zrealizowano, a możemy ją jedynie w przybliżeniu oszacować (tabela 1). Znamy jedynie liczbę uczestników szkoleń. W niemal każdej grupie szkoleniowej kilku uczestników: pedagodzy szkolni, lokalni organizatorzy programu etc., z założenia nie planowało prowadzenia w klasie programu (ok. 20%). Planowana liczba realizacji stanowiła więc ok. 80% liczby uczestników szkoleń.

TABELA 1

Zakres monitorowania realizacji Programu Domowych Detektywów w odniesieniu do liczby przeszkolonych uczestników oraz w odniesieniu do liczby klas, w których planowano realizację programu.

	Ogółem		Pominięto uczestników tych grup szkoleniowych, które odroczyły realizację programu		Grupy, które realizowały program i przekazały dane nt. realizacji	
	<i>50 grup szkoleniowych</i>		<i>44 grupy szkoleniowe</i>		<i>33 grupy szkoleniowe</i>	
	Liczba uczestników szkoleń 804	Planowana liczba realizacji ~ 643	Liczba uczestników szkoleń 711	Planowana liczba realizacji ~ 569	Liczba uczestników szkoleń 548	Planowana liczba realizacji ~ 438
Realizatorzy, którzy zrealizowali program i przekazali szczegółowe dane na ten temat n=370	46%	~ 58%	52%	~ 65%	68%	~ 84%

Możemy na tej podstawie oszacować, że liczba 370 klas, z których mamy dane, stanowi około 65 – 84% liczby klas, w których planowano realizację programu.

W liczbie 370 klas mieszczą się uzyskane dane ze 178 klas czwartych, 181 klas piątych, 9 klas szóstych i dwóch grup świetlicowych – w sumie od 8262 uczniów. Co trzecia klasa pochodziła ze szkoły wiejskiej.

WYNIKI

Realizacja poszczególnych części programu

Spotkanie z rodzicami inicjujące program

W całej badanej grupie frekwencja rodziców podczas spotkań inicjujących program wyniosła 79%. Przeprowadzona analiza obecności rodziców na spotkaniach w poszczególnych klasach wykazała, że w 19 klasach (5% wszystkich analizowanych klas) przybyła na spotkania mniej niż połowa rodziców, przy czym z nieznanymi bliżej powodów w dwóch klasach w ogóle takiego spotkania nie zorganizowano. W większości klas (66% klas) co najmniej trzy czwarte rodziców pojawiło się na spotkaniu.

Realizatorzy pozytywnie oceniali spotkania z rodzicami: średnia ocena w pięciopunktowej skali wyniosła 4,2. Jako „udane” oceniło to spotkanie 77% nauczycieli – realizatorów programu, jako „nieudane” – 5%.

Zajęcia w klasie

Z odpowiedzi koordynatorów programu na pytanie o liczbę godzin zajęć przeprowadzonych w klasie wynika, że nauczyciele na ogół zgodnie ze scenariuszem opisanym w „Podręczniku nauczyciela” prowadzili pięć godzin podstawowych zajęć w klasie. Zidentyfikowano 9 klas, w których realizacja zajęć odbiegała od programu: albo w obszarze zadań nauczyciela, albo zadań liderów.

Zajęcia, podczas których uczniowie przygotowywali prezentacje na Wieczór Jasia i Małgosi, zajmowały najczęściej trzy godziny, czyli tyle, ile przewidywał program. Część klas (10%) przygotowywała Wieczór w krótszym czasie – 1 do 2 godzin, a część (również ok. 10% klas) w dłuższym czasie niż proponowany w scenariuszach, to znaczy 4 do 10 godzin.

Tworzenie Domowych Drużyn

Według realizatorów programu 94% uczniów utworzyło Domową Drużynę z rodzicami lub innym dorosłym opiekunem. Zdecydowanie najliczniejsza była grupa klas, których wszyscy uczniowie utworzyli Domowe Drużyny (80% z 370 klas).

W 11 klasach odsetek uczniów, którzy **nie utworzyli** domowej drużyny był większy niż 20%, co odpowiada liczbie co najmniej 4 uczniów w 20 osobowej klasie.

Wieczór Jasia i Małgosi

W 13 klasach wystąpiły problemy z organizacją Wieczoru Jasia i Małgosi (zostaną one omówione bardziej szczegółowo w dalszej części tekstu). Podstawowe dane na temat organizacji i przebiegu tego spotkania uzyskano z 347 klas. W całej tej grupie wzięło udział w Wieczorze 89% uczniów. Blisko połowa klas organizowała wieczorną imprezę wspólnie z innymi klasami. Około jedna czwarta klas organizowała wieczór indywidualnie, chociaż w programie uczestniczyły także inne klasy z tej samej szkoły. Około 20% klas organizowało Wieczór indywidualnie, ponieważ inne klasy z ich szkoły nie uczestniczyły w programie. Co ciekawe, zidentyfikowano 10 klas, które jako jedyne w szkole uczestniczyły w programie, a pomimo to zorganizowały Wieczór wspólnie z klasami pochodzącymi z innych szkół.

Zdecydowana większość realizatorów (88%) oceniała pozytywnie tę część programu. Średnia ocena Wieczoru w pięciopunktowej skali to 4,4 pkt.

Upominki motywujące uczniów do aktywnego udziału w programie

Podczas szkoleń zachęcano realizatorów programu do zorganizowania dla uczniów, w miarę możliwości finansowych, drobnych upominków premiujących aktywny udział dzieci w programie. Według danych uzyskanych od koordynatorów, w większości klas (62%) uczniowie otrzymywali takie drobne prezenty.

Ocena programu przez koordynatorów

Średnia ocena zadowolenia koordynatorów z udziału w realizacji programu wyniosła 4,6. Wszyscy koordynatorzy w swoich ocenach wykorzystywali jedynie dwie najwyższe kategorie z pięciopunktowej skali: byli „bardzo zadowoleni” lub „zadowoleni”.

Istotne przeszkody w realizacji programu

Według danych od koordynatorów programu, w siedemnastu klasach (około 5% wszystkich klas) pojawiły się istotne przeszkody w realizacji programu. W większości przypadków (13 klas) były to problemy z realizacją spotkania kończącego program, określanego jako Wieczór Jasia i Małgosi. Tego typu problemy pojawiały się jedynie w klasach, które uczestniczyły w programie wiosną, w okresie od kwietnia do czerwca. Głównym powodem tych trudności, opisywanym w materiałach nadesłanych przez koordynatorów, był zbyt krótki czas, jaki pozostawał na przeprowadzenie całego programu.

Ciekawą sprawą jest sposób, w jaki próbowano poradzić sobie z takimi trudnościami. W kilku klasach po prostu przełożono terminy spotkań kończących program na wrzesień. W innych – zamiast „wieczorów” zorganizowano „poranki”, czyli spotkania w klasie podsumowujące program bez udziału rodziców, planując „wieczory” wraz z rodzicami w późniejszym, powakacyjnym terminie.

Koordynatorzy programu wymieniali poza tym kilka innych istotnych przeszkód, jakie pojawiały się w trakcie programu: nagła choroba nauczyciela prowadzącego program, niska frekwencja rodziców na spotkaniu inicjującym realizację programu i, w kilku przypadkach, mała motywacja uczniów lub rodziców do uczestniczenia w programie.

W celu podsumowania przedstawionych wyżej danych przeprowadzono analizę, której celem było oszacowanie całkowitej liczby klas, w których oprócz sygnalizowanych przez koordynatorów przeszkód występowały także inne problemy z realizacją programu. Polegały one na tym, że w ogóle nie zrealizowano określonych części programu albo zrealizowano je, ale przy niskich wskaźnikach udziału uczniów lub ich rodziców. Ponadto niektóre elementy programu realizowano w sposób wyraźnie odbiegający od założeń programu lub wręcz nie przestrzegano założeń. Na przykład program zrealizowano w 9 klasach szóstych i 2 grupach świetlicowych, pomimo wyraźnej informacji w materiałach programowych oraz przekazywanej w trakcie szkoleń, że adresatami programu mogą być tylko uczniowie klas czwartych lub piątych. Okazało się, że istotne problemy w realizacji programu wystąpiły w sumie w 60 klasach (16% spośród 370 klas). Należy dla ścisłości dodać, że oszacowanie tej liczby klas uwzględniało występowanie w jednej klasie więcej niż jednego z wymienionych wyżej problemów.

Jakość rutynowych realizacji programu

Wartości trzech podstawowych wskaźników jakości realizacji programu, obliczone dla całej grupy uczniów z klas objętych badaniami, z powodzeniem spełniały standardy, jakie sformułowano przed upowszechnianiem w kraju PDD:

- spośród uczniów oceniających program (n=7549) 88% było zadowolonych z uczestniczenia w PDD (standard to przynajmniej 60%);
- 91% wszystkich uczniów (n=8262) aktywnie uczestniczyło wraz ze swoimi opiekunami w części domowej programu (standard to przynajmniej 80%);
- na Wieczór Jasia i Małgosi 66% wszystkich uczniów przybyło z rodzicami lub innym dorosłym opiekunem (standard to przynajmniej 50%);

Analizowano także jakość realizacji programu w poszczególnych klasach (n=370) sprawdzając, czy osiągała ona kolejne standardy. Otrzymano następujące wyniki.

Pierwsze dwa z powyższych standardów realizacji programu osiągnięto w ok. 90% klas, a nie zostały one spełnione w ok. 5% klas (pozostałe odsetki klas to braki danych). Ostatni ze standardów – dotyczący uczestniczenia w Wieczorze – spełniła realizacja programu w 78% klas – a nie został osiągnięty w 18% klas. Dostateczna jakość realizacji programu, przy uwzględnieniu wszystkich trzech standardów jednocześnie, miała miejsce w 67% klas, a w 22% klas co najmniej jeden ze standardów nie został osiągnięty.

W kolejnym etapie analiz porównano podstawowe wskaźniki realizacji PDD obliczone dla grupy uczniów z klas piątych, z dużych miast w Polsce (62 klasy z Warszawy, Wrocławia i Rzeszowa) i dla grupy uczniów z 10 klas piątych z Warszawy, w których w 1998 roku badano realizację i skuteczność programu.

Jakość realizacji programu okazała się lepsza w dużych miastach w porównaniu z wynikami uzyskanymi trzy lata temu w Warszawie. Świadczą o tym istotne statystycznie różnice: wyższe odsetki uczniów, którzy przyszli z kimś dorosłym na Wieczór Jasia i Małgosi i zadowolonych z udziału w PDD (tabela 2).

TABELA 2

Porównanie podstawowych wskaźników jakości realizacji PDD obliczonych dla grupy klas piątych z dużych miast w Polsce i dla grupy 10 klas piątych z Warszawy, w badaniach z 1998 roku. W nawiasach podano wartości wskaźników dla podgrupy 7 klas o poprawnej realizacji programu i jednocześnie relatywnie dużym wpływie oddziaływań profilaktycznych na uczniów.

Wskaźniki jakości realizacji programu	Porównywane grup uczniów z klas V		Wartości testu χ^2
	10 klas (7 klas) 231 uczniów Warszawa 1998 rok	62 klasy 1469 uczniów Duże Miasta w Polsce 2000 - 2001	
Odsetek uczniów zadowolonych z udziału w PDD	66% (75%)	81%	23,8***
Odsetek uczniów oddających 3-4 Karty Wyników	87% (94%)	90%	1,3
Odsetek uczniów, którzy przyszli z kimś dorosłym na Wieczór Jasia i Małgosi	56% (65%)	69%	14,6***

*** oznacza $p < 0,001$ w teście χ^2 ($df=1$), dotyczy porównań wartości w tabeli podanych bez nawiasów

W badaniach z 1998 roku wyodrębniono podgrupę 7 klas o dobrej realizacji programu i dużej skuteczności w zakresie wpływu oddziaływań profilaktycznych na uczniów (7). Porównanie tej podgrupy z grupą klas piątych z dużych miast w Polsce przyniosło dość znamienny i nawet zaskakujący wynik. Otóż nie stwierdzono znaczących statystycznie różnic pomiędzy grupami w wartościach któregokolwiek z analizowanych wskaźników jakości realizacji programu.

Jakość realizacji programu a poziom klasy

Szereg istotnych informacji przyniosło obliczenie podstawowych wskaźników realizacji programu dla grup uczniów z różnych poziomów klas i analiza istotności różnic między nimi przy pomocy testu χ^2 .

Przede wszystkim problematyczna okazała się jakość realizacji programu w klasach szóstych. Zbyt mało uczniów z tej grupy oddało 3 lub 4 Karty Wyników – 77%, a więc poniżej założonego standardu. Poziom zadowolenia uczniów był co prawda zbliżony w klasach szóstych i w klasach młodszych, ale już dwa pozostałe wskaźniki jakości realizacji programu były w klasach szóstych o około 15% niższe niż w młodszych klasach ($p < 0,001$).

Stwierdzono istotne statystycznie ($p < 0,001$), choć niewielkie liczbowo (2 do 5%), różnice pomiędzy wartościami wszystkich trzech wskaźników obliczonymi dla klas czwartych i piątych (tabela 3).

TABELA 3

Podstawowe wskaźniki jakości realizacji programu a poziom klasy. W nawiasach, przy definicjach poszczególnych wskaźników, podano graniczne wartości określające minimalne wymagania, czyli tzw. standardy realizacji programu.

Wskaźniki jakości realizacji programu	Poziom klasy		Wartości testu χ^2
	Klasy IV 178 klas 4033 uczniów	Klasy V 181 klas 4014 uczniów	
Odsetek uczniów zadowolonych z udziału w PDD (ponad 60%)	90%	86%	21,7***
Odsetek uczniów oddających 3-4 Karty Wyników (ponad 80%)	90%	92%	11,9***
Odsetek uczniów, którzy przyszli z kimś dorosłym na Wieczór Jasia i Małgosi (ponad 50%)	69%	64%	22,0***

*** oznacza $p < 0,001$ w teście χ^2 ($df=1$), w którym wartości wskaźników porównywano w tabeli 2 x 2, np. zadowoleni/ niezadowoleni oraz klasa IV / klasa V.

Relatywnie więcej uczniów z klas czwartych niż piątych uczestniczyło wraz ze swoimi rodzicami w Wieczorze oraz było zadowolonych z udziału w programie. Na-

tomiast nieco mniej czwartoklasistów, w porównaniu z uczniami klas piątych, oddało 3 lub 4 Karty Wyników.

Przeprowadzone analizy istotności różnic w teście χ^2 wykazały, że odsetek klas, w których ponad połowa uczniów uczestniczyła wraz z rodzicami w Wieczorze Jasia i Małgosi, był znacząco większy w grupie klas czwartych (85%) niż piątych (76%). Standardy dotyczące zadowolenia uczniów i oddawania Kart Wyników spełniały podobne odsetki klas czwartych i piątych. Natomiast większy odsetek klas czwartych (81%) niż piątych (70%) spełniał wszystkie trzy standardy realizacji programu (tabela 4).

TABELA 4
Standardy jakości realizacji programu w poszczególnych klasach a poziom klasy.

Spełnione standardy jakości realizacji programu	Poziom klasy		Wartości testu χ^2
	Klasy IV 178 klas	Klasy V 181 klas	
Odsetek klas, w których ponad 60% uczniów było zadowolonych z udziału w PDD	97%	94%	2,04
Odsetek klas, w których ponad 80% uczniów oddało 3-4 Karty Wyników	93%	93%	0,00
Odsetek klas, w których ponad 50% uczniów uczestniczyło wraz z rodzicami w Wieczorze Jasia i Małgosi	85%	76%	4,57*
Odsetek klas, w których spełnione zostały wszystkie trzy standardy realizacji	81%	70%	5,63*

* oznacza $p < 0,05$ w teście χ^2 ($df=1$),

Jakość rutynowych realizacji programu a typ środowiska

Porównując grupy klas ze szkół wiejskich i miejskich w zakresie jakości realizacji programu stwierdzono tylko jedną istotną statystycznie różnicę: w zakresie wielkości odsetka klas, w których spełniony został standard dotyczący zadowolenia uczniów z udziału w programie. W przypadku szkół wiejskich odsetek takich klas wynosił 99%, a w grupie szkół miejskich – 93% klas (tabela 5).

Sprawdzono także, że na taki wynik wpływają przede wszystkim różnice w realizacji programu w klasach piątych. Odsetki klas piątych spełniających standard zadowolenia uczniów wyniosły: 100% w środowisku wiejskim i 90% - w środowisku miejskim ($\chi^2 = 6,8$; $p < 0,01$). Natomiast w grupie klas czwartych typ miejscowości nie miał istotnego znaczenia dla standardów realizacji programu.

W analizach uwzględniających typ miejscowości wyróżniane były także dwie subkategorie: „duże miasto” (powyżej 100 tysięcy mieszkańców) oraz „małe miasto” (pozostałe miasta). Realizacja standardów okazała się podobna w obu tych środowiskach i wyróżnianie ich nie zmieniło w niczym istotnym zarysowanego powyżej obrazu wyników.

TABELA 5
Standardy jakości realizacji programu w poszczególnych klasach a typ środowiska.

Spełnione standardy jakości realizacji programu	Typ środowiska		Wartości testu χ^2
	Wieś 117 klas	Miasto 242 klasy	
Odsetek klas, w których ponad 60% uczniów było zadowolonych z udziału w PDD	99%	93%	5,73*
Odsetek klas, w których ponad 80% uczniów oddało 3-4 Karty Wyników	97%	91%	3,00
Odsetek klas, w których ponad 50% uczniów uczestniczyło wraz z rodzicami w Wieczorze Jasia i Małgosi	77%	83%	1,45
Odsetek klas, w których spełnione zostały wszystkie trzy standardy realizacji	75%	75%	0,00

* oznacza $p < 0,05$ w teście χ^2 ($df=1$),

OMÓWIENIE WYNIKÓW

W wyniku przeprowadzonych badań okazało się, że jakość rutynowych realizacji Programu Domowych Detektywów objętych monitorowaniem znacznie przewyższała oczekiwane standardy i osiągnęła poziom charakteryzujący grupę klas, w której, jak wykazano we wcześniejszych badaniach (7), wpływ oddziaływań profilaktycznych na uczniów był dość duży. Powstaje pytanie, co na tej podstawie możemy powiedzieć o wpływie oddziaływań profilaktycznych na uczniów uczestniczących w rutynowej realizacji programu? W ścisłym sensie oczywiście niewiele. Potrzebne byłoby przeprowadzenie badań skuteczności rutynowych realizacji programu. Wydaje się jednak dość prawdopodobne, mając na uwadze zbadane związki pomiędzy jakością realizacji Programu Domowych Detektywów a jego skutecznością (7) oraz wyniki innych badań w tym obszarze (5, 11), że dobrej jakości rutynowej realizacji prawdopodobnie towarzyszyła duża skuteczność oddziaływań profilaktycznych.

Ogólnie dobra jakość rutynowych realizacji nie oznaczała wcale, że we wszystkich klasach program przebiegał pomyślnie i bez większych przeszkód. Nie można pominąć faktu, że w około 22% klas przynajmniej jeden ze standardów realizacji nie został spełniony. Najczęściej występujący problem w tym zakresie to zbyt niska frekwencja rodziców podczas spotkania określanego jako Wieczór Jasia i Małgosi. Co o tym decydowało? Mogły to być niedociągnięcia w organizacji tego spotkania: na przykład zbyt późne zawiadomienie rodziców o jego terminie, nieprzekazanie specjalnych zaproszeń dla rodziców na Wieczór – co przewiduje program (1) itp. Tego typu szczegółowe dane nie były jednak przedmiotem monitorowania i hipotezy tej nie można w tym momencie zweryfikować.

Z Wieczorem Jasia i Małgosi związane były jeszcze inne problemy. Stwierdzono, w przypadku grupy 13 klas, brak zgodnej z założeniami programu realizacji tego spotkania. Wypowiedzi na ten temat koordynatorów sugerowały, że problem polegał na zbyt późnym rozpoczęciu w tych klasach realizacji programu. Mogło to być następ-

stwem opieszałości nauczycieli w uruchamianiu programu albo, co wydaje się bardziej prawdopodobne, zbyt późnego terminu prowadzenia szkoleń, poprzedzających rozpoczęcie programu. Trzeba wziąć pod uwagę także fakt, że wszystkie te klasy realizowały program wiosną. Harmonogram programu realizowanego w drugim semestrze mogą zakłócać takie specyficzne okoliczności, jak ferie wiosenne, czy zaabsorbowanie nauczycieli bliskim końcem roku szkolnego.

Generalnie, w zakresie większości analizowanych wskaźników, jakość realizacji programu w klasach czwartych była lepsza niż w klasach piątych. Interesujące jest pytanie, co decydowało o powyższych różnicach? Istotne znaczenie mogą tu mieć pewne prawidłowości rozwojowe: uczniowie z czwartych i piątych klas znajdują się na progu okresu dojrzewania, który charakteryzuje się między innymi dążeniem do autonomii i zmianami w relacjach z rodzicami (6). Piątoklasiści są starsi i chęć przebywania, współdziałania z rodzicami może być w ich sytuacji nieco mniejsza, niż u czwartoklasistów.

Istotnym problemem, ograniczającym możliwości uogólniania uzyskanych wyników, był niepełny zakres monitorowania rutynowych realizacji programu. Szczególnie chodzi tu o brak jakichkolwiek informacji na temat przebiegu programu z 11 grup szkoleniowych. Istnieje bowiem taka możliwość, że uczestnicy tych grupy zrealizowali program, ale jakość tych realizacji była niska. Wtedy zakres monitorowania rutynowych realizacji byłby bliski minimum – wynosiłby około 2/3 wszystkich realizacji, a jakość rutynowych realizacji byłaby zdecydowanie gorsza. Z drugiej strony skuteczność procedury upowszechniania programu, mierzona wielkością odsetka uczestników szkoleń, którzy zrealizowali program, byłaby większa. Odwrotne konsekwencje towarzyszyłyby sytuacji, gdyby uczestnicy wspomnianych grup w ogóle nie zrealizowali programu: zakres monitorowania byłby bliski maksimum, jakość rutynowych realizacji – wysoka, problematyczna stawałaby się natomiast efektywność szkoleń. Sprawa ta dotyczy ważnych kwestii, warto więc podjąć kolejne starania, aby uzyskać informacje z tych 11 grup szkoleniowych.

Dane na temat rutynowych realizacji programu zbierały osoby bezpośrednio zaangażowane w jego organizację: nauczyciele, pedagodzy szkolni, lokalni koordynatorzy programu. Zaletą takiej procedury monitorowania programu jest niewielki koszt badań oraz łatwy dostęp realizatorów i sponsorów programu do danych pozwalających ocenić przebieg programu i jego odbiór ze strony uczestników. Z perspektywy badań ewaluacyjnych, wadą takiej procedury jest natomiast niższa wiarygodność uzyskiwanych danych w porównaniu z procedurą zbierania danych przez ankieterów „zewnętrznych”, niezaangażowanych we wdrażanie programu. Trzeba więc uwzględnić taką możliwość, że rzeczywista jakość rutynowych realizacji programu może być nieco gorsza niż prezentują to przedstawione wyniki.

WNIOSKI

1. Wyniki badań wskazują na bardzo dobrą jakość monitorowanych rutynowych realizacji Programu Domowych Detektywów. Warto więc w dalszym ciągu upowszechnić program w różnych miejscach w kraju.

2. Program z powodzeniem może być realizowany w różnych środowiskach: w szkołach wiejskich, w małych i dużych miastach, zarówno w klasach czwartych jak i piątych. Nie powinien natomiast być realizowany w klasach szóstych z powodu znacznie gorszej niż w młodszych klasach jakości realizacji.
3. Wiosenne szkolenia przygotowujące nauczycieli i pedagogów do realizacji programu należy prowadzić odpowiednio wcześniej, w takich terminach, aby nie utrudniało to pełnej realizacji programu do końca roku szkolnego. Harmonogram programu realizowanego w drugim semestrze powinien uwzględniać takie specyficzne okoliczności, jak ferie wiosenne czy zaabsorbowanie nauczycieli bliskim końcem roku szkolnego, które mogą zakłócić zakończenie programu w terminie.
4. W programie szkoleń warto uwzględnić omówienie wyników monitorowania programu: jakości realizacji programu i zidentyfikowanych problemów w tym zakresie, aby im zapobiegać. Szczególnie istotne może być omówienie problemów dotyczących terminowej realizacji Wieczoru Jasia i Małgosi i podejmowania starań sprzyjających liczniejszemu udziałowi rodziców w tym spotkaniu.
5. Wartość uzyskanych danych, możliwość uogólniania uzyskanych wyników, obniża nieco ograniczony zasięg monitorowania (braki danych). Problem ten ma także duże znaczenie dla oceny procedury upowszechniania programu, a w tym efektywności szkoleń. Warto w związku z tym podjąć kolejne starania, aby uzyskać pełne informacje o losach realizacji programu w miejscowościach, z których nie uzyskano do tej pory żadnych danych.

STRESZCZENIE

Artykuł prezentuje wyniki monitorowania rutynowych realizacji programu profilaktyki alkoholowej – Programu Domowych Detektywów, przeznaczonego dla uczniów klas czwartych lub piątych i ich rodziców. Analizowano wykonanie elementów programu, istotne przeszkody utrudniające realizację, odbiór programu ze strony jego realizatorów i uczestników. Jakość rutynowych realizacji programu oceniano w oparciu o określone, na podstawie wcześniejszych badań, standardy, istotne dla skuteczności programu. Procedura monitorowania miała charakter kaskadowy. Podstawowe dane na temat przebiegu programu uzyskiwano w oparciu o ankiety wypełniane przez koordynatorów, którzy zestawiali dane z ankiet wypełnianych przez nauczycieli prowadzących program w klasach. Nauczyciele z kolei przeprowadzali wcześniej w klasie, tuż po zakończeniu programu, krótką, anonimową ankietę wśród uczniów, dotyczącą oceny programu.

Uzyskano dane od 83 koordynatorów obejmowały 370 klas (8262 uczniów), co stanowiło około 65-84% klas, w których planowano realizację programu. Zbliżone były odsetki klas czwartych i piątych, a co trzecia klasa pochodziła ze szkoły wiejskiej.

Stwierdzono, że rutynowa realizacja programu objęta monitorowaniem z powodzeniem osiągała zakładane standardy, a jej jakość była podobna, jak w grupie klas o potwierdzonej (w badaniach z 1998 r.), dużej skuteczności oddziaływań profilaktycznych wobec uczniów. Jakość realizacji programu w klasach czwartych okazała się lepsza niż w klasach piątych w zakresie większości analizowanych wskaźników, na-

tomiast tylko w bardzo niewielkim stopniu zależała od typu środowiska (wieś – małe miasta – duże miasta). Pomimo ogólnie bardzo dobrych wyników stwierdzonych w całej badanej grupie, zidentyfikowano około 16% klas, w których występowały istotne przeszkody w kompletnej i zgodnej z założeniami realizacji programu. Poza tym w około 22% klas przynajmniej jeden ze standardów realizacji nie został spełniony. Wyniki potwierdziły, że program z powodzeniem może być realizowany w różnych środowiskach zarówno w klasach czwartych, jak i piątych.

Wartość uzyskanych danych obniża nieco ograniczony zasięg monitorowania (braki danych) oraz prowadzenie monitorowania przez realizatorów programu.

Słowa kluczowe: monitorowanie, ewaluacja procesu, szkolna profilaktyka, alkohol.

PIŚMIENNICTWO

1. Bobrowski K., Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Ostaszewski K., Pisarska A., Starzyńska J. (1999): *Program Domowych Detektywów. Jaś i Małgosia na tropie. Podręcznik nauczyciela*. Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa.
2. Bobrowski K., Ostaszewski K. (1999): *Funkcje ewaluacji programów profilaktyki alkoholowej na przykładzie wyników badań programu "NOE + ELEMENTARZ"*. Alkoholizm i Narkomania 1/26; 67-88.
3. Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Pisarska A., Ostaszewski K., Bobrowski K. (2000): *Program szkolenia realizatorów Programu Domowych Detektywów*. Maszynopis IPiN.
4. Boyd G. (1995): *Badania ewaluacyjne w USA. Problemy metodologiczne*. Alkoholizm i Narkomania, Warszawa, 2/19/95, 9-35.
5. Durlak J.A., Wells A.M. (1997): *Primary prevention mental health programs for children and adolescents: A meta-analytic review*. American Journal of Community Psychology. No 25; 115-152.
6. Hurlock E. (1985): *Rozwój dziecka*. PWN, Warszawa, 421-422.
7. Okulicz-Kozaryn K., Bobrowski K., Borucka A., Ostaszewski K., Pisarska A. (2000): *Poprawność realizacji Programu Domowych Detektywów a jego skuteczność*. Alkoholizm i Narkomania, 13/2; 43-54.
8. Ostaszewski K., Bobrowski K., Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Pisarska A., Perry C., Williams C. (1998): *Program Domowych Detektywów. Adaptacja amerykańskiego programu profilaktyki alkoholowej dla młodzieży we wczesnym okresie dojrzewania*. Alkoholizm i Narkomania, 3/32; 339-360.
9. Ostaszewski K., Bobrowski K., Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Pisarska A. (2000): *Ocena skuteczności programu wczesnej profilaktyki alkoholowej „Program Domowych Detektywów”*. Alkoholizm i Narkomania, 13/1; 83-103.
10. Robson C. (1997): *Projektowanie ewaluacji*. w: Korporowicz L. (red.): *Ewaluacja w edukacji*. Oficyna naukowa, Warszawa. 147-162.
11. Tobler N.S. (1986): *Meta-analysis of 143 adolescent drug prevention programs: quantitative outcome results of participants compared to a control or comparison group*. The Journal of Drug Issues, 16 (4), 537-567.

12. Uchtenhagen A. & Okulicz-Kozaryn K.: (1998): *Evaluating Drug Prevention: An Introduction..* In: Springer A., Uhl A. (Eds.) Evaluation research in regard to primary prevention of drug abuse. European Commission, COST A6; 5-17.
13. Uhl A., i wsp. (1998): *Evaluation of primary prevention in the field of illicit drugs: Definitions-Concepts-Problems.* In: Springer A., Uhl A. (Eds.) Evaluation research in regard to primary prevention of drug abuse. European Commission, COST A6; 135-235.
14. Williams C.L., Perry C.L., Dudovitz B., Veblen-Mortenson S., Anstine P., Komro K.A., Toomey T.L. (1995): *A home-based prevention program for sixth-grade alcohol use: Results from Project Northland.* The Journal of Primary Prevention, Vol, 16 No 2; 125-147.